

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[TİAD], 2022, 6 (2): 625-640

**Kavramsal Bilgiye Ulaşma Yolu Olarak Tanım: İskilipli Âtîf
Efendi'de Tanım Teorisi**

Definition as a Means of Reaching Conceptual Knowledge: Theory of
Definition in Âtîf Âfândî of İşkîlîp

Adem EVMEŞ

Dr. Öğr. Üyesi Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Assist. Prof., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences

ademevmes_71@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-6934-4221

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 06.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 02.12.2022
Yayın Tarihi / Published : 31.12.2022
Yayın Sezonu : Aralık
Pub Date Season : December

Atıf/Cite as: EVMEŞ, Adem. "Kavramsal Bilgiye Ulaşma Yolu Olarak Tanım: İskilipli Âtîf Efendi'de Tanım Teorisi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 6/2 (Aralık 2022): 625-640. doi: 10.32711/tiad. 1185303

İntihal-Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Adem EVMEŞ).

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU

Kavramsal Bilgiye Ulaşma Yolu Olarak Tanım: İskilipli Âtîf Efendi'de Tanım Teorisi

Öz

Bu makalede İskilipli Âtîf Efendi'nin tanım konusuyla ilgili görüşlerini inceleyeceğiz. Tarihsel süreçte mantık ilmi çeşitli evrelerden geçmiş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Tanzimattan sonra da Türkiye'de eski mantık anlayışına bağlı olarak tercüme, telif vb. tarzında mantık kitapları telif edilmiştir. Bu eserler pedagojik amaçlar güdülerek, medrese ve mekteplerde okutulmak için yazılmıştır. Öğrenciye kolaylık sağlaması için soru- cevap veya manzum şeklinde yazılan bu eserler Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Îsâgûcî* adlı eserinin planı göz önünde bulundurularak öğretimsel amaçlarla yazılmıştır. Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış olan İskilipli Âtîf Efendi de (öl. 1926) öğretimsel amaçlar güderek *Mu'înü't-Talebe* adlı eserini soru cevap şeklinde kaleme almıştır. Söz konusu çalışmada mezkûr eserin mukaddimesiyle tasavvurât konuları içerisinde yer alan beş tümel ve tanım konusunu inceledik. Öncelikli olarak eserin yazılış amacı, mantığın tarifi konularını ele aldıktan sonra tanım konusuyla ilgili görüşlerine değindik. Bu şekilde mantık ilminin Tanzimattan sonra nasıl ele alındığını ve medreselerde okutulan eserler hakkında ön bilgi vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mantık, İskilipli Âtîf Efendi, Tanım, Medrese, Öğretim.

Definition as a Means of Reaching Conceptual Knowledge: Theory of Definition in Ātîf Āfāndî of İşkîlîp

Abstract

This paper will review the subject of definition specific to Ātîf Āfāndî of İşkîlîp. In the historical process, the science of logic has been through a variety of stages and survived until today. After the Reforms in Turkey, people wrote logic books like interpretation and copyright, depending on the former understanding of logic. These works were compiled to be taught in madrasah and schools for pedagogical purposes. The works were written as question-answer or verse for students to understand and for educational purposes based on al-Abharî's (d. 663/1265) draft of the work titled *Isagoge*. Ātîf Āfāndî of İşkîlîp (death, 1926) who lived during the final period of the Ottoman Empire wrote his work titled *Mu'înü't-ṭalaba* as question-answer for educational purposes. The present study examined the five universals and subject of definition included in the introduction of the aforementioned work and subjects of imagination. The study primarily discussed the purpose of the work and definition of logic and then the views on definition. By this way, the study aimed to give preliminary information on how the science of logic had been handled after the Reforms and the works taught in madrasah.

Keywords: Logic, Ātîf Āfāndî of İşkîlîp, Definition, Madrasa, Teaching.

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Turkey Journal of Theological Studies

[TİAD]

ISSN: 2602-3067

Giriş

Aristoteles (MÖ. 384-322) tarafından sistemleştirilen mantık ilmi, tercüme yoluyla İslam dünyasına intikal etmiştir. Mantık ilminin İslam âlemine intikali esnasında tıp ile başlayan ve kalam ilmi ile sona eren bir çizginin olduğunu ifade edebiliriz. İslam dünyasının ilk feylesofu kabul edilen Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (öl. 252/866) başta olmak üzere Muallim-i Sâni olarak bilinen Ebû Nasr el-Fârâbî (öl. 339/950) ve eş-Şeyhu'r-Reis olarak bilinen Ebû Alî İbn Sînâ (öl. 428/1037) gibi büyük feylesoflar mantık ilminin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.¹ İslam dünyasında 13. yüzyıldan itibaren başta Esîrüddîn el-Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Îsâgûcî* adlı eseri olmak üzere eğitim merkezli kısa ve öz metinlerin yazılmış ve bu metinler etrafında şerh-haşiye-ta'lik vb. yazım gelenekleri hâkim olmuştur.² Selçuklulardan başlayarak Osmanlılara kadar devam eden medrese geleneğinde mantık, bir alet ilmi olarak müfredatta yerini almıştır. Osmanlı medreseleri devletin kuruluşu ile başlayıp 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür. Bu kurumlar ilim, irfan, medeniyet ve kültür gibi alanlarda büyük katkılarda bulunmuşlardır.³ Osmanlı medreselerinde okutulan mantık kitaplarının önemli bir kısmı İslam dünyasında üzerine onlarca şerh ve haşiyenin kaleme alındığı kitaplardan oluşmaktadır. Bu kitaplar arasında en meşhur olanı Ebherî'nin *Îsâgûcî* adlı eseridir.⁴ Bu eser üzerine onlarca şerh ve haşiye kaleme alınmış olup günümüze kadar medreselerde önemini sürdürmektedir.⁵

Tanzimattan sonra Türkiye'de eski mantık anlayışına bağlı olarak mantık kitapları tercüme, şerh ve telif tarzında yazılmaktadır. Bu dönemde kaleme alınan tercüme ve şerhlerin büyük bir kısmı Ebherî'nin *Îsâgûcî'si*, Ahdarî'nin (öl. 983/1575-76) *Süllem'i* ile İsmail Gelenbevî'nin (öl. 1205/1791) *Burhan'*ının şerh ve tercümelerinden oluşmaktadır. Bu dönemde şerh ve tercümelerin yanında Türkçe telif eserlerinin de yazıldığını görmekteyiz⁶ Öner, Tanzimattan sonra *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* adlı eserinde bu eserlerin listesini vermektedir. Bu eserler pedagojik ve öğretim amacı güdülen, medrese ve mekteplerde okutulmak üzere yazılmış ders kitaplarıdır. Bu eserlerin bir kısmı öğrenciye (mübtedî) kolaylık sağlaması amacıyla soru-

¹ Ahmet Kayack, "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine", *İslamiyat* 2/4 (1999), 111.

² Ferruh Özpilavcı, "Dâvûd-u Karsî'nin Şerhu *Îsâgûcî* Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2016.

³ Fatma Zehra Pattanoğlu, "Medreselerde Okutulan Mantık ve Felsefe Derslerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/32 (2014), 30-31.

⁴ Kamil Kömürücü, "Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği", *Bilimname* 2018/36 (2018), 50.

⁵ Ferruh Özpilavcı, *Ebherî *Îsâgûcî* ve Şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 26-28.

⁶ bk. Ahmed Muhtar, *Hulasâ-i mantık* (İstanbul: Alem Matbaası, 1312); Ahmed Hamdi Şirvanî, *Muhtasar mantık* (İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Esad, 1299).

cevap şeklinde; bir kısmı ise manzum şekilde telif edilmiştir. Soru-cevap ve manzum şekilde yazılan bu eserler Ebherî'nin *Îsâgûcî* adlı eserinin planı esas alınarak, konuları bazen kısa ve özet olarak bazen de geniş şekilde ele alınarak öğretimsel amaçlarla yazılmışlardır. Söz konusu eserler İbn Sînâ'nın sınıflamasına uygun olarak "tasavvurât" ve "tasdikât" olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Bu her iki bölümün temel ilkeleri ve amaçları vardır. Tasavvurâtın temel ilkesi olarak beş tümel ve amacı olarak tanım; tasdikâtın temel ilkesi olarak önerme ve amacı olarak kıyas konusu incelenir.⁷ Bu makalede Osmanlı devletinin son döneminde yaşamış olan İskilipli Âtîf Efendî'ye (öl. 1926) ait *Mu'înü't-Talebe* adlı eserin mukaddimesiyle tasavvurât bölümünde yer alan beş tümel ve tanım teorisine ilişkin görüşlerini ele alacağız. Söz konusu makalede ilk olarak İskilipli Âtîf Efendî'ye ait eserin yazılış amacını, mantığı nasıl tanımladığını ele alacağız. Daha sonra onun beş tümel ve tanım konularındaki görüşlerini, özellikle Osmanlı döneminde yaşamış olan Gelenbevî ile Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) bu konudaki yaklaşımları bağlamında incelemeye çalışacağız. Bu şekilde medrese öğretiminde mantık ilminin konumu ve okutulan eserler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1. Mantık İlmine Giriş

İslam düşünce geleneğinde eserlerin giriş kısmı Allah'a hamd ve peygambere salâvat ile başlar. İskilipli Âtîf Efendî, -Gelenbevî'nin *Îsâgûcî* şerhine başladığı gibi-⁸ cins olan canlıdan tür olan insanı var eden (tahsis); kavram (tasavvur) ve yargı (tasdik) yoluyla malumdan meçhulü elde etmeyi sağlayan Allah'a hamdla mantık eserinin girişini yapar. Salvele kısmında ise hüccet ve burhanî delil sahibi olan Hz. Muhammed (sav)'e, ailesine ve ashabına dua edilir.⁹ İskilipli Atîf Efendî yaptığı bu girişle mantığın tasavvur ve tasdik olarak ifade edilen iki temel bölümüne işaret etmektedir. Ayrıca mantığın temel konusu olan hüccet ve burhanî delillere dikkat çekmektedir.

İskilipli Atîf Efendî hamdele ve salveleden sonra eserinin yazılış nedenini ve yararlandığı kaynakları açıklar. O, *Mu'înü't-talebe* adlı eserinin girişinde imtihan olacak öğrencilere mantık ilminde kolaylık sağlaması için *Îsâgûcî* olarak bilinen metin ile İsmail Gelenbevî başta olmak üzere diğer şarihlerin şerhlerinden yararlanarak soru cevap tarzında gayet açık ve yeterli olacak şekilde mantık ilminin konularını Türkçeye tercüme ettiğini belirtir.¹⁰

⁷ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 40.

⁸ Bk. İsmail Gelenbevî, *Şerhu Îsâgûcî*, thk. Câdallah Bessâm Salih (Ürdün: Dar-ı Nûr, 2016), 21.

⁹ İskilipli Mehmet Atîf, *Mu'înü't-talebe* (İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1326), 2.

¹⁰ İskilipli Mehmet Atîf, *Mu'înü't-talebe*, 1.

Eserinin mukaddimesinde İskilipli Atıf Efendi, mantığın tanımı üzerinde durur. Mantık ilminin tanımının Fenârî ve Gelenbevî'de olduğu gibi *cihet-i vahde* üzere yapılması gerektiğini belirtir.¹¹ Şöyle ki her ilmin meseleleri çok fazla olduğundan ya cihet-i vahdeti zâtîye (özel) ya da cihet-i vahdeti arazîye (ilintisel) özellikleri dikkate alınarak tanımları yapılmalıdır. Zira her ilmin cihet-i vahdeti zâtîyesi konusu (mevzû) iken; cihet-i vahdeti arazîyesi ilimlerin gayesini açıklamaktadır.

İskilipli Atıf Efendi bu açıklamalardan yola çıkarak genel olarak ilimlerin konusunu ve gayesini özelde ise mantık ilminin konusunu ve gayesini belirlemeye çalışır. Her ilmin konusu, o ilimle araştırılan zâtî arazlardır (avârız-ı zâtîye). Zâtî arazlar ise bir şeye ya zâtı nedeniyle veya zatına kapsamsal olarak eşit olan şey nedeniyle ya da konunun parçası nedeniyle ilişendir. Bir ilmin gayesi ise o ilimden beklenen faydadır.¹² Şu halde bir kimse bir ilmi öğrenmek isterse, özet bir şekilde (icmalen) o ilmin problemlerini bilmesi için ilk olarak hem özel (zâtî) hem de ilintisel (arazî) ya da birisiyle o ilmin özelliklerini bilmesi gerekir. Dolayısıyla mantık ilmi, zâtî (özel) ve arazî (ilintisel) özelliklerine dikkat edilerek konusuna ve gayesine göre şöyle tanımlanır: Birinci cihetten konusu bakımından mantık, kavramsal (tasavvurî) ve yargısal (tasdikî) bilinmeyenlere geçerli şekilde ulaştırması açısından kavramsal (tasavvurî) ve yargısal (tasdikî) bilinenlerin hallerini inceleyen ilimdir.¹³ İkinci cihetten gayesi bakımından mantık, düşünmede (fikir) – bilinen şeylerin tertibinde- zihni hatadan koruyan kanûnî alettir.¹⁴

İslam düşüncesinde tasavvur ve tasdik ayrımını ilk olarak Fârâbî'de görmekteyiz.¹⁵ Bu konuda İbn Sînâ'nın Fârâbî'ye diğer Müslüman mantıkçıların da İbn Sînâ'ya tabi oldukları anlaşılmaktadır. Zira daha sonra gelen mantıkçıların çoğunun mantık ilmini, tasavvur ve tasdik olarak ayırdıklarını söyleyebiliriz.¹⁶ İskilipli Atıf Efendi de mensup olduğu düşünce

¹¹ Bk. Gelenbevî, *Şerhu İsbâgü'cî*, 33; Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 19-20.

¹² İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü't-talebe*, 2; Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, Çeviri ve Şerh-* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 214.

¹³ İskilipli Atıf Efendi, Hûnecî'nin vazettiği şekliyle mantığın konusunun "tasavvurî ve tasdikî bilinenler" olduğunu belirtmektedir. Hûnecî'ye göre mantık ilminin konusu, tasavvurî ve tasdikî bilinenlerdir. Bk. Efdalüddîn Hûnecî, *Keşfü'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, thk. Khaled El-Rouayheb (Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389), 8-9.

¹⁴ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü't-talebe*, 2-3; bk. Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi*, 214; Gelenbevî, *Şerhu İsbâgü'cî*, 34.

¹⁵ Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 1.

¹⁶ Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 3; Abdülkuddûs Bingöl, *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı

geleneğine uygun olarak mantığı tasavvurât ve tasdikât olarak sınıflandırır. Bu bölümlerin her birinin temel ilke ve amaçları vardır. Tasavvurların temel ilkesi beş tümel; amacı ise kavlı-î şârih yani tanımdır. Tasdiklerin temel ilkesi ise önermeler ve hükümleri; amacı ise kıyas konusudur. Kıyasın sureti ve maddesi bulunur. Kıyasın maddesini beş sanat oluşturur. Beş sanat burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalatadan meydana gelir. Bu şekilde mantık ilmi dokuz başlık (bab) esas alınarak incelenmektedir.¹⁷ Mantık ilmine özet bir giriş olarak mantığın konusu, gayesi ve bölümlerinin tanıtılması tamamlandıktan sonra tanım teorisi ile bağlantılı olarak beş tümel konusunun açıklanması gerekmektedir.

2. Beş Tümel (Külliyât-ı Hamse)

Dil ile mantık arasında sıkı bir ilişki vardır. Zira dil sayesinde düşüncelerimizi ifade ederiz. Mantıkçılar düşüncelerin ifade edilmesinde aracı olan kavramlarla dolaylı bir şekilde ilgilenmektedir. Bunun bir neticesi olarak klasik mantık kitapları delalet konusu ile başlar.

Delalet, sözlü (lafzî) ve sözsüz (gayr-i lafzî) olarak ikiye ayrılır. Bunların her biri tabîî, aklî ve vaz'î olarak incelenir. Mantık ilmi ise sözlü vaz'î delalet ile ilgilenir. Sözlü vaz'î delalet ise mutabakat, tazammun ve iltizamî olarak sınıflandırılır. Söz konusu lafzın kendisi için vazedilmiş anlamın tamamına delaleti mutabakat; vazedilmiş anlamın bir parçasına delaleti tazammun; zihinde bulunan lazımına delaleti ise iltizamî olur. Mesela insan lafzının "hayvan-ı nâtıkın" tamamına delaleti mutabakat; "hayvana" veya "nâtık" delaleti tazammun; ilme kabiliyetinin olması ise iltizamî delalet iledir.¹⁸

Kavramlar basit (müfred), bileşik (mürekkep), tümel (küllî) veya tikel (cüz'î) olabilir. Basit kavram, bir parçasıyla (cüz) anlamının bir parçası (cüzü) kastedilmeyendir. Mesela "insan" ve özel isim olarak "Abdullah" kavramları basittir. Şöyle ki insan kavramının birinci hecesi olan "İn", insan anlamından bir şeye işaret etmediği gibi "san" hecesi de bir anlama işaret etmemektedir. Bileşik kavramlar ise bir parçasıyla anlamının bir parçası kastedilendir. Mesela "Ömer'in çocuğu" kavramı bileşiktir. Zira Ömer kavramı bir manaya işaret ederken; "çocuğu" kavramı da aynı şekilde bir manaya işaret etmektedir.¹⁹

Yayınları, 1993), 15; Yusuf Daşdemir, *İbn Sînâ Mantığımda Modalite* (İstanbul: Endülüs yayınları, 2021), 13.

¹⁷ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü't-talebe*, 3-4; krş. Gelenbevî, *Şerhu İsbâgü'cî*, 34; Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 25.

¹⁸ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü't-talebe*, 5.

¹⁹ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü't-talebe*, 5.

Mantık ilmi basit manalar ile ilgilendiğinden mantıkçılar basit kavramının kısımlarını incelerler. Söz konusu basit kavramlar, tümel (küllî) ve tikel (cüz'î) olarak ikiye ayrılır. Aynı yaklaşımı İskilipli Âtîf Efendi'de de görmekteyiz. Kendisi basit lafzı, soru-cevap yöntemiyle tümel ve tikel olarak iki kısımda ele alır. Bu şekilde Tanzimat öncesi eski mantık anlayışındaki sınıflandırmayı devam ettirmektedir. Söz konusu tikel kavram, kendisinde ortaklığa engel olmandır. Mesela "Zeyd" kavramı tikeldir. Çünkü Zeyd kavramının kendisinin tasavvur edilmesi ortaklığa engeldir. Tikel kavramlar, hakikî tikel ve izâfî tikel olarak ikiye ayrılır. Hakikî tikel yukarıda tarifini verdiğimiz tikeldir. İzâfî tikel ise daha genelin altında yer alan daha özel olmandır.²⁰

İskilipli Âtîf Efendi'ye göre tümel, kendisinde ortaklığa engel olmayandır. Mesela, insan, güneş, vacip, şey olmayan (lâ şey'un) kavramları tümeldir. Zira bu kavramların tasavvur edilmesi ortaklığa engel değildir. Tümel kavramlar, zâtî (özel) ve ârızî (ilintisel) olarak iki kısımda incelenir. Zâtî kavramlar, fertlerinin hakikatine dâhil olanlardır. Şöyle ki bu tür kavramlarda fertler, mahiyetin haricinde değildir. Mesela, insan, at ve koyun kavramlarına nisbetle "canlı (hayevan)" kavramı zâtîdir. Zira canlı (hayevan), hem insanın hem de at ve koyunun hakikatine dâhildir. Arızî (ilintisel) ise fertlerinin hakikatinin haricinde olmandır.²¹ Mesela insana nisbetle "gülen" olması arızî bir durumdur. Zira gülme eylemi insanın hakikatine dâhil değildir. Zâtî olan tümel kavramlar cins, tür (nev') ve ayırmadır. Ortaklık itibariyle "nedir?" sorusunun cevabında söylenen ve yüklem olan tümele "cins" denir. Diğer yandan hem hususiyet hem de ortaklık itibariyle veya sadece hususiyet itibariyle "nedir?" sorusunun cevabında söylenen ve yüklem olan tümele ise "tür" denir. Yahut "nedir?" sorusunun cevabında değil de "o zatında hangi şeydir?" sorusunun cevabında söylenen tümele ise ayırım (fasl) denir. Arızî tümeller ise hâssa ve ilinti (araz-ı âmm) olarak ikiye ayrılır.²²

Beş tümel konusu mantık içerisinde incelenen önemli konulardandır. Müslüman mantıkçılar beş tümel konusunu tasavvurât kısmının amacı olan tanım konusuna hazırlık olarak ele almaktadırlar. Beş tümel cins, tür (nev'), ayırım (fasl), hâssa ve genel ilintiden (arâz-ı âmm) meydana gelir.²³ Şimdi bunları ele alacağız.

²⁰ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 5-6.

²¹ Mantıkçılar, zâtî olan nitelikleri mukavvim (kurucu), arızî olan nitelikleri ise gayr-ı mukavvim olarak isimlendirmişler. Genel olarak tümelleri zâtî ve arızî olarak iki başlıkta ele almışlardır. Bk. M. Naci Bolay, "Beş Küllî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992), 5/545.

²² İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 6-9.

²³ Müslüman mantıkçılar Kindî'den itibaren Stoa mantıkçılarından etkilenecek beş tümele "şahıs" kavramını da eklemişlerdir. Bk. Bolay, "Beş Küllî", 5/545.

a) Cins: Kendisi altında türün sıralandığı şey cinstir.²⁴ Cins, hakikatleri farklı olan birçok şey üzerine “o nedir?” sorusunun cevabında söylenen tümel (külli)²⁵ olarak betimlenir. Cinste asıl olan ortaklık itibariyle “nedir?” sorusunun cevabında farklı hakikate sahip olan çoklar üzerine söylenmesidir. Mesela, “insan ve at nedir?” diye sorulduğunda ortaklık itibariyle “hayvan” cevabının verilmesi gerekir. Çünkü “nedir?” sorusuyla insan ve ata ait ortak mahiyetlerin tamamı soruşturulmaktadır. Ancak “nedir?” sorusuyla ortaklık itibariyle değil de sadece hususiyet itibariyle bir şeyin mahiyeti soruşturulmak istendiğinde verilecek cevap farklı olur. Şöyle ki “insan nedir?” diye sorulduğunda, “düşünen canlı (hayvan-ı nâtik)” şeklinde tam özsel tanımla cevap verilir. Zira “düşünen canlı (hayvan-ı nâtik)” insan mahiyetinin tamamını kuşatmaktadır.²⁶

b) Tür (Nev’): Tür, hakikatleri farklı olmayan ancak adet (sayı) bakımından birbirinden farklı olanlar üzerine “o nedir?” sorusunun cevabında yüklem olan tümel²⁷ olarak betimlenir. Şöyle ki tür, hususiyet ve ortaklık veya sadece hususiyet bakımından “nedir?” sorusunun cevabında hakikat açısından değil de sayı ve arazlar itibariyle zihnen ve haricen farklı olan birçok fert üzerine yüklem olmaktadır. Mesela, “Halit ve Ömer nedir?” diye sorulduğunda verilen cevap insan olur. Sadece hususiyet itibariyle “Halit nedir?” diye sorulsa verilen cevap yine “insan” olur.²⁸

İskilipli Âtîf Efendi, türü üç kısımda inceler. Söz konusu tür, mutlak cinsin altında yer alırsa “izâfî tür” olarak isimlendirilir. Cisim ve insan vb. mutlak cinsin altında yer aldığı izâfî tür olur. İkincisi hakikî türdür. Hakikî tür yukarıda tanımını yaptığımız tümeldir. Son olarak İskilipli Âtîf Efendi, “sınıfı” da tür çeşidi olarak incelemektedir. Sınıf, hakikî türden daha özel olan

²⁴ Kamil Kömürçü, “Fârâbî’de Beş Tümel Kavram”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (2019), 265.

²⁵ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü’t-talebe*, 7; Özpilavcı, *Ebherî İsâgûcî*, 87; Mahmud Hasan Mağnisevî, *Muğni’t-Tullâb*, thk. İsmâ b. Mühezzeb es-Subûî (Beyrut: Dar-ı Beyrut, 1430), 100; Fenârî, *el-Fevâ’idü’l-fenâriyye*, 50; Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî*, 47; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 15; Ebu Ali İbn Sînâ, *Uyûnu’l-Hikme*, thk. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dâru’l-kalem, 1980), 2.

²⁶ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü’t-talebe*, 7.

²⁷ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü’t-talebe*, 8; Özpilavcı, *Ebherî İsâgûcî*, 90; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi*, 242; İbn Sînâ, türü iki şekilde betimler. Birinci anlamda tür, “nedir?” sorusunun cevabında sadece sayı bakımından farklılaşan şeylere yüklenen tümeldir. İkinci anlamda tür ise cinsin kendisine ve başkasına öncelikli zâtî yüklem olarak yüklendiği tümeldir. Bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 15-16; Ebû Alî İbn Sînâ, *en-Necât*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü’s-sekafeti’d-diniyye, 2013), 51.

²⁸ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü’t-talebe*, 8.

tümeldir. Mesela, Rûmi, Türk, Zenci vb. kavramlar sınıfıdır.²⁹ Benzer sınıflama Gelenbevî de de görülmektedir.³⁰

c) Ayrım (Fasl): Ayrım, “zatında hangi şeydir?” sorusunun cevabında yüklem olan tümel³¹ olarak betimlenmektedir. Tanımda geçtiği üzere “hangi şeydir?” sorusu ayırt edicidir. Söz konusu tanım, “zatında” ile kayıtlanırsa zâtî ayırt edici olurken; “arazında” ile kayıtlansaydı “arazî” ayırt edici olurdu. Ebherî, *Îsâgûcî* adlı eserinde ayrım tanımının devamında “cinsteki ortaklarından ayırt edendir.” ifadesini söyler.³² Şöyle ki “insan zatında hangi şeydir?” sorusuna verilecek cevap “düşünen (nâtk)” olur. Çünkü sorulan soruyla insan, cinsteki ortaklarından “düşünen (nâtk)” cevabıyla ayrıştırılmaktadır.³³

Ayrım, yakın ve uzak olarak ikiye ayrılır.³⁴ İskilipli Âtîf Efendi de ayrımı, uzak ve yakın olarak iki kısımda ele alır. Bir şeyi yakın cinsindeki ortaklarından ayrıştırana “yakın ayrım” denir. Söz konusu bir şeyi uzak cinsindeki ortaklarından ayrıştırana da “uzak ayrım” denir. Mesela insanın yakın ayrımı “düşünen”; uzak ayrımı ise “duyumsayan (hassas)” olmasıdır.³⁵ İskilipli Âtîf Efendi’nin başka bir şekilde yakın ve uzak ayrımı tanımladığını görmekteyiz. Söz konusu bir şey ile ayrımı arasında başka bir ayrım yer almazsa yakın ayrım; eğer başka bir ayrım yer alırsa uzak ayrım olur.³⁶

d) Hâssa ve Genel İlinti (Araz-ı Âmm): Düşünürümüz özsel (zâtî) tümeller olan cins, tür ve ayrım hakkında konuştuğuktan sonra ilintisel (arazî) tümeller hakkında konuşmaya başlar. İskilipli Âtîf Efendi’ye göre ilintisel tümel, tikellerinin ve fertlerinin hakikatının dışında olandır. Mesela, insanın “gülücü” olması fertlerinin hakikatının dışında olduğundan ilintisel tümeldir. İlintisel tümeller, hâssa ve genel ilinti (araz-ı âmm) olarak iki kısma ayrılır. Hâssa, sadece tek bir hakikatin kaplamı altında yer alan fertlere arazî bir şekilde yüklem olan tümel³⁷ olarak betimlenir. Mesela insanın “bilfiil ve bilkuvve gülücü” olması hâssa olur. Genel ilinti ise birbirinden farklı hakikatlerin kaplamı altında yer alan fertlere arazî bir şekilde yüklem olan

²⁹ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 8.

³⁰ Bk. Gelenbevî, *Şerhu Îsâgûcî*, 54-55.

³¹ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 8-9; Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî*, 92; Esirüddin Ebherî, *Îsâgûcî-Mantiğa Giriş-*, çev. Hüseyin Sarıoğlu (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 68.

³² Fenârî, *el-Fevâ’idü’l-fenâriyye*, 56; krş. Ebherî, *Îsâgûcî*, 68.

³³ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 9.

³⁴ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 71; Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2011), 41; Kamil Kömürcü, *Esîruddin el-Ebherî’nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010), 69.

³⁵ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 9; bk. Kömürcü, *Esîruddin el-Ebherî’nin Mantık Anlayışı*, 69; Mağnisevî, *Muğni’t-Tullâb*, 110.

³⁶ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 9.

³⁷ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 9; krş. Ebherî, *Îsâgûcî*, 68.

tümel olarak betimlenir. Mesela, insanın “bilfiil veya bilkuvve nefes alıcı olması” genel ilintidir.³⁸

Ebherî, *Îsâgûcî* adlı eserinde hâssa ve genel ilintiyi açıklamadan önce ilk olarak ilintisel tümeli mahiyetten ayrılması imkânsız olan ve mahiyetten ayrılması mümkün olarak ikiye ayırır. Ebherî'ye göre mahiyetten ayrılması imkânsız olan lâzım araz (araz-ı lâzım); mahiyetten ayrılması mümkün olan ise ayrılabilir araz (araz-ı mufârak) olarak isimlendirilir.³⁹ İskilipli Âtîf Efendi ise Ebherî'den farklı olarak ilk olarak hâssa ve genel ilintiyi ele aldıktan sonra her birini lâzım (gerekli) ve mufârak (ayrılabilir) olarak ikiye ayırır. Söz konusu hâssa ve genel ilintiden her birinin mahiyetten ayrılması imkânsız olursa “lâzım hâssa ve genel ilinti” olarak isimlendirilir. İnsanın bilkuvve yazıcı olması ve bilkuvve nefes alıcı olmasını buna örnek olarak verebiliriz. Eğer hâssa ve genel ilintiden her birinin mahiyetten ayrılması mümkün olursa “mufârak hâssa ve genel ilinti” olarak isimlendirilir. İnsanın bilfiil yazıcı olması ve bilfiil nefes alıcı olmasını da buna örnek olarak verebiliriz. İskilipli Âtîf Efendi son olarak bunlardan mufârak olan ve lâzım olanlara Ebherî ve şarihlerinde olduğu gibi “lâzım araz (araz-ı lâzım) ve araz-ı mufârak (ayrılabilir araz) denilebileceğini belirtir.⁴⁰

İskilipli Âtîf Efendi, eserinin yazılış amacına uygun olarak öğrencilere (mubtedî) kolaylık sağlaması için beş tümeli açıkladıktan sonra lüzûm ve lâzımın çeşitleri hakkında konuşur. Lüzûm sözlükte bir şeyin, bir şeyden ayrılmasının imkânsız olmasıdır. Terim olarak ise bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesidir. Birincisine melzûm (gerekten), ikincisine lâzım (gerektiren) denir. Aralarındaki nisbet ise “lüzûm, mülâzeme ve telâzüm” olarak isimlendirilir. Lâzım ise üç kısımdır. Birincisi daha genel mana arasında yer alan lâzımdır. Şöyle ki bu tür lâzımda, gerektirenle gereken ve ikisi arasında yer alan nisbeti tasavvur etmek yeterlidir. Mesela, dört sayısının iki eşit parçaya bölünmesini buna örnek verebiliriz. İkincisi ise açık olmayan (ğayr-ı beyyin) lâzımdır.⁴¹ Bu tür lâzımda ise gerektirenle gereken ve ikisi arasında yer alan nisbeti tasavvur etmek yeterli olmayıp; bunların yanında hariç bir delile ihtiyaç duyulmaktadır. Mesela, ateş için sıcaklığın yeterli olmayıp, ateş

³⁸ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 9-10; Ebherî, *Îsâgûcî*, 68.

³⁹ Ebherî, *Îsâgûcî*, 68; Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî*, 95.

⁴⁰ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 10; karşı. Ebherî, *Îsâgûcî*, 68; Zekeriyâ Ensârî, *Matla' fî şerhi Îsâgûcî* (Beyrut: Dar-ı İbn Hazm, 2012), 97; Gelenbevî, *Şerhu Îsâgûcî*, 57-58; Hüsam Kâtî, *Şerhu Îsâgûcî*, thk. Kasım b. Naim (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-ilmîyye, 2015), 30; Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*, 58.

⁴¹ Şemsiyye'deki ilgili bölüm için bk. Ali b. Ömer Kâtîbî, *eş-Şemsiyye fî Kavâidi'l-mantikiyye*, thk. Mehdî Fazlullâh (Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l-Arabî, 1998), 208.

yakmak için tecrübeye de ihtiyaç duyulması açık olmayan lâzıma örnektir. Sonuncu lâzım ise daha özel mana arasında yer alandır.⁴²

3. Tanım Teorisi

İslam mantıkçıları tasavvurların temeli olan beş tûmeli ele aldıktan sonra tasavvurların amacı olarak tanımı ele alırlar. Zira bilinmeyenin bilgisine ulaşabilmek için bilinenden bilinmeyene doğru bir geçişin olması gerekir. Tasavvurda bilinmeyen nesnenin bilgisi “kavl-i şârih” vasıtasıyla; tasdikte ise bilinmeyen bir nesnenin bilgisi “hüccet” vasıtasıyla elde edilir.⁴³ İslam mantık geleneğinde tasavvurun amacı olarak ele alınan tanım, had (özel) ve resm (betim) olarak iki kısımda incelenir. Öze ait olan had daha doğru iken; resm ise tanımlanan şeyin hâssaları ve nitelikleri hakkında bilgi vericidir. Had ve resm, tam ve eksik (nâkıs) olarak ikiye ayrılarak tanımın dört şekli ortaya çıkar. Bu dört tanım şekli beş tümele göre oluşturulmaktadır.⁴⁴

İslam düşünce geleneğinde eser veren İskilipli Âtîf Efendi de *Tasavvurât*'ın ikinci kısmında yani *Mekasidu't-Tasavvurât* başlığında tanım konusuna yer verir. Ebherî, tanım konusuna had ve resm ile başlarken İskilipli Âtîf Efendi *kavl-i şârih*'in, tarif ve muarraf (tanımlayan) ile muradif olduğuna işaret ederek tanım konusunu ele alır. İskilipli Âtîf Efendi açıklayıcı söz anlamındaki *kavl-i şârih*'i Gelenbevî'de olduğu gibi kesb yoluyla bir şeyin tasavvurunu veya o şeyin kendisi dışındaki şeylerden ayrışmasını (temyiz) sağlayan bileşik söz (kavl) olarak tanımlar.⁴⁵ Tanım, daima veya çoğunlukla bileşik (mürekkeb) olduğundan “söz (kavl)”; tanımlananın mahiyetini açıkladığından “açıklayıcı (şârih)” olarak isimlendirilmektedir.⁴⁶ Genel olarak başta Gelenbevî olmak üzere diğer şârihlerin açıklamalarına benzer açıklamaların tanım konusunda öz ve veciz bir şekilde ele alındığını söyleyebiliriz.

İbn Sînâ *el-İşârât* adlı eserinde tanımı (hadd), bir şeyin mahiyetine delalet eden söz olarak tanımlar.⁴⁷ Dolayısıyla tanımın, tanımlanan şeyin kurucu unsurlardan (mukavvim) yani cins ve ayırmadan oluşması gerekir. Zira tanımlananın ortak kurucu unsuru cins, özel kurucu unsuru ise ayırmadır. Dolayısıyla tanımlanacak olan şey bileşik olur. Tanımdaki amaç, şeyin

⁴² İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 10-11.

⁴³ Şems İnati, “Mantık”, çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu, *İslam Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 3/38.

⁴⁴ Öner, *Klasik Mantık*, 53.

⁴⁵ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 13; krş. Gelenbevî, *Şerhu İşâgûcî*, 63; benzer açıklamalar için bk. Hülya Altunya, “Gelenbevî'nin İşâgûcî Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, *Eskişeni* 41 (Eylül 2020), 588.

⁴⁶ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü't-talebe*, 13.

⁴⁷ Bu tanımın kaynağı Aristoteles'tir. Bk. Aristoteles, *Organon IV: İkinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 106.

anlamının olduğu gibi kavranmasıdır.⁴⁸ İbn Sînâ’dan sonra gelen Ebherî, Molla Fenârî, Gelenbevî vd. mantıkçılar tarafından tanımın tanımının devam ettirildiğini söyleyebiliriz. 20. yüzyılda yaşamış olan İskilipli Âtîf Efendinin de İbn Sînâ’nın yapmış olduğu tanımı kabul ettiği görülmektedir.⁴⁹

İskilipli Âtîf Efendi ilk olarak *kavl-i şârih*’i had ve resm olarak ikiye ayırdıktan sonra tanımı (had), bir şeyin mahiyetine delalet eden söz olarak tanımlar. Had, tam ve nâkıs olarak ikiye ayrılır. Tanım, yakın cins ve yakın ayırmadan meydana gelirse hadd-i tâm olur. Mesela insanın “hayvan-ı nâtik” olarak tanımlanması böyledir. Eğer tanım, uzak cins ve yakın ayırmadan meydana gelirse hadd-i nâkıs olur. Mesela insanın “nâtik cisim” veya sadece “nâtik” olarak tanımlanması eksik tanım olur. Had denilmesinin nedeni tanımlanacak şeyin dışındakileri tanımın içerisine dâhil olmasını engellemesinden (ağyârını mâni’) dolaydır. Zira sözlükte had, men etmek manasına gelmektedir. Zâtîlerin tümünü veya bir kısmını içerdiğinden tam ve nâkıs olarak isimlendirilmektedir.

Resm (betim) ise sözlükte; “alamet ve eser” anlamındadır. Terim olarak ise sadece zâtîlerden meydana gelmeyen tanım anlamına gelmektedir. Resm de hadde olduğu gibi tam ve nâkıs olarak ikiye ayrılır. İskilipli Âtîf Efendi, Gelenbevî’yi takip ederek resm-i tamı, yakın cins ile hâssa-i lâzimedden meydana gelen olarak tanımlar. İskilipli Âtîf Efendi’ye göre zâtîler ve hâssadan meydana gelen tanım da resm-i tam olur. Mesela insanın “gülen hayvan” veya “gülen nâtik hayvan” olarak tanımlanması resm-i tam olur.⁵⁰ İskilipli Âtîf Efendi resm-i nâkısın farklı şekillerde meydana gelebileceği görüşündedir. Şöyle ki ona göre genel ilinti ile ayırım; genel ilinti ile hâssadan; hâssa ile ayırım veya hâssa ile uzak cinsten meydana gelen tanım resm-i nâkıs olur. Mesela insanın “yürüyen nâtik”; “yürüyen gülen”; “gülen nâtik” veya “gülen cisim” olarak tanımlanması resm-i nâkıs olur.⁵¹ İskilipli Âtîf Efendi’nin tanım çeşitleri ve yapısıyla ilgili görüşleri büyük oranda Gelenbevî’nin görüşleri ile benzerlik arz etmektedir.⁵² Böylece İskilipli Âtîf Efendi’nin tanımla ilgili görüşleri İslam geleneğine uygun olmakla birlikte kendisi genel ilinti ile ayırıştırmanın olduğunu ve bu şekilde yapılan tanımın geçerli olabileceğini düşünmektedir.

⁴⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 16.

⁴⁹ Bk. İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 14.

⁵⁰ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 14; bk. Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî*, 67.

⁵¹ İskilipli Mehmet Atıf, *Muînü’t-talebe*, 14.

⁵² Bk. Abdülkuddûs Bingöl, *Gelenbevî’nin Mantık Anlayışı* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 39-40; Altunya, “Gelenbevî’nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, 594.

Tanım konusunda son olarak İskilipli Âtîf Efendi, “tenbih” başlığı altında tanımın doğru yapılması için birtakım kurallara uyulmasının zorunluluğunu dile getirir. Şöyle ki (1) bir şeyin tanımında, tanımlanan ile tanımlayan arasında bilinme-bilinmeme açısından eşitliğin olması gerekir. (2) Tanım, tanımlanandan daha açık olmalıdır. (3) Tanımda kısır döngü (devr) olmamalıdır. (4) Tanımda müşterek ve mecazî lafızların kullanılmamasına dikkat edilmelidir. Ehl-i makul ve edebiyatçılar tarafından tanımda müşterek ve mecazî lafızların kullanımı “amacı tayin eden bir karinenin olması şartıyla” caiz sayılmaktadırlar. Tanımın amacı keşf ve izah olduğundan, tanımın amacından uzaklaşmamak için bunlardan kaçınmak gerekir.⁵³ İskilipli Âtîf Efendi genel olarak Gelenbevî’de olduğu şekliyle tanımda dikkat edilmesi gereken kurallara özet bir şekilde değinmektedir.

Sonuç

Tercüme yoluyla İslam dünyasına giren mantık ilmi, 13. yüzyıldan sonra yazılan kısa ve özlü mantık risaleleriyle medrese müfredatında yer almıştır. Tanzimattan sonraki dönemlerde de geleneksel mantık anlayışını devam ettiren eserler varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde yazılan mantık eserlerinin en önemli özelliği pedagojik ve öğretimsel amaçlar güdülerek, Ebherî’nin *İsâgûcî* adlı eseri esas alınarak yazılmış olmalarıdır. Bu eserlerin diğer bir özelliği ise soru-cevap veya manzum tarzında telif edilmeleridir. Tanzimattan sonra geleneksel mantık anlayışını devam ettiren İskilipli Âtîf Efendi, *Muînü’t-talebe* adlı mantık eserini başta Ebherî’nin *İsâgûcî* adlı eseri olmak üzere Gelenbevî vd. şarihlerin eserlerinden faydalanılarak soru-cevap şeklinde Türkçe olarak yazmıştır. İskilipli Âtîf Efendi yazdığı bu eserde tamamen geleneksel konulara bağlı kalarak medrese eğitiminde öğrencilere sınav öncesinde kolaylık sağlamayı amaçlamaktadır. Bu da bize gösteriyor ki Tanzimattan sonra ilim ve mantık geleneği geleneksel olarak devam ettirilmektedir. Eser genel olarak Gelenbevî’nin *İsâgûcî* şerhini takip ederek mantık konularını özet bir şekilde ele almaktadır. Söz konusu mantık eseri pedagojik ve öğretimsel amaçlarla kaleme alındığından tartışmalı konu ve meselelere yer vermeyerek, mantık ilminin “alet” olduğuna vurgu yapar. Eserin girişi Gelenbevî’yi müteakip hamdele ve salvele ile başlar. Daha sonra Molla Fenârî’nin şerhinde olduğu şekliyle mantığı, cihet-i vahde bağlamında İskilipli Âtîf Efendi ele alır.

Mantığın konularının “tasavvurât” ve “tasdikât” şeklinde iki şekilde sınıflandırılıp ele alınma şekli İskilipli Âtîf Efendi’de de görülmektedir. Tasavvurât kısmında kavramlar beş tümel ve tanım konusu; tasdikât

⁵³ İskilipli Mehmet Atîf, *Muînü’t-talebe*, 15; Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî*, 71-72; Altunya, “Gelenbevî’nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine ‘Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında’ Bir İnceleme”, 595; Benzer kuralların izahı için bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 18.

bölümünde ise önermeler ve kıyas konusu incelenir. İskilipli Âtîf Efendî, kavramlar, beş tümel ve tanım konusunu öğrenciye kolaylık sağlaması için soru-cevap şeklinde ele alır. Genel olarak ifade edebiliriz ki İskilipli Âtîf Efendî, ismi geçen geçen eserini geleneksel olarak kaleme almıştır. Bu nedenle sonuç olarak Tanzimattan sonra ilim ve mantık geleneğinde büyük bir değişimin gerçekleşmediğini söyleyebiliriz.

Kaynakça / References

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[TIAD]

ISSN: 2602-3067

- Ahmed Muhtar. *Hulasâ-i mantık*. İstanbul: Alem Matbaası, 1312.
- Altunya, Hülya. "Gelenbevi'nin İsağuci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme". *Eskiye* 41 (Eylül 2020), 571-598.
- Aristoteles. *Organon IV: İkinci Analitikler*. çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Bingöl, Abdülkuddûs. *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Bingöl, Abdülkuddûs. *Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Bolay, M. Naci. "Beş Küllî". 5/545-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1992.
- Daşdemir, Yusuf. *İbn Sînâ Mantığında Modalite*. İstanbul: Endülüs yayınları, 2021.
- Ebherî, Esirüddin. *İsâgûcî-Mantığa Giriş*-. çev. Hüseyin Sarioğlu. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2. Basım, 2016.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Ensârî, Zekeriyâ. *Matla' fî şerhi İsâgûcî*. Beyrut: Dar-ı İbn Hazm, 2012.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Fenârî, Molla. *el-Fevâ'idü'l-fenâriyye*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2. Basım, 2015.
- Gelenbevî, İsmail. *Şerhu İsâgûcî*. thk. Câdallah Bessâm Salih. Ürdün: Dar-ı Nûr, 1. Basım, 2016.
- Hûnecî, Efdalüddîn. *Keşfü'l-esrâr 'an ğavâmi'zî'l-efkâr*. thk. Khaled El-Rouayheb. Tahran: Iranian Institute of Philosophy and Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 1389.
- İbn Sînâ, Ebû Alî. *en-Necât*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniyye, 2013.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *Uyûnu'l-Hikme*. thk. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 2. Basım, 1980.

İnati, Şems. "Mantık". çev. Şamil Öçal - Hsan Tuncay Başoğlu. *İslam Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman. İstanbul: Açılım Kitap, 2. Basım, 2017.

İskilipli Mehmet Atıf. *Muînü't-talebe*. İstanbul: Ahmet Kamil Matbası, 1326.

Kâtî, Hüsam. *Şerhu Îsâgûcî*. thk. Kasım b. Naim. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2015.

Kâtibî, Ali b. Ömer. *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-mantikiyye*. thk. Mehdî Fazlullâh. Beyrut: el-Merkezü's-sekâfi'l-'Arabî, 1998.

Kayacık, Ahmet. "Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine". *İslamiyat* 2/4 (1999), 112-121.

Kömürcü, Kamil. *Esîruddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010.

Kömürcü, Kamil. "Fârâbî'de Beş Tümel Kavram". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (2019), 261-273.

Kömürcü, Kamil. "Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği". *Bilimname* 2018/36 (2018), 45-62.

Mağnisevî, Mahmud Hasan. *Muğni't-Tullâb*. thk. İsâm b. Mühezzeb es-Subûî. Beyrut: Dar-ı Beyrut, 1430.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. İstanbul: Divan Kitap, 11. Basım, 2011.

Öner, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. İstanbul: Divan Kitap, 2. Basım, 2012.

Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özpilavcı, Ferruh. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi-Tahkik, Çeviri ve Şerh-*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özpilavcı, Ferruh. "Dâvûd-I Karsî'nin Şerhu Îsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2009-2068.

Pattanoğlu, Fatma Zehra. "Medreselerde Okutulan Mantık ve Felsefe Derslerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yeri ve Önemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/32 (2014), 23-50.

Şirvanî, Ahmed Hamdi. *Muhtasar mantık*. İstanbul: Matbaa ve Kitabhane-i Esad, 1299.

